

ральная мадэль – *днес, нощес* (= *снощи*) 'мінулай ноччу'. Для выражэння будучага перыяду ўжываюцца прыслоўі: *довечера, утре* (этымалагічна звязана з балг. *утро*, аналагічна як руск. *завтра* ад руск. *утро*). Прыслоўі *сутринта, вечерта* могуць адносіцца як да мінулага, так і да будучага моманту пры наяўнасці іншых лексічных ці граматычных паказчыкаў часу ў сказе.

¹ Петрова А.К. Сьпаставітэлен семасіологічэн анализ на лексікальна-семантичні групы (вэрху матэрыял от лексікальна-семантичні групы с идентификатор *сутки* в руския и *денонощие* в българския език): Аўтарэф... канд. філалаг. навук / Сафійскі ўніверсітэт "Св. Клімент Охрыдскі" Сафія. 1996.

² Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. М., 1989. С. 18.

³ Клименко А.П. Вопросы психолингвистического изучения семантики. Мн., 1970. С. 90.

М.В. СВІРЫДОВІЧ

ФАРМІРАВАННЕ СЕМАНТЫЧНАЙ СТРУКТУРЫ МНАГАЗНАЧНЫХ КАМПАНЕНТАЎ КАМПОЗІТАЎ

Полісемія пранізвае ўсе моўныя ўзроўні, адзінкі якіх маюць семантыку. Полісемія кампанента складанага слова – множнасць значэнняў кампанента. Кожны канкрэтны кампанент складанага слова з'яўляецца адназначным. Мнагазначнасць адзначаецца на ўзроўні сістэмы кампанентаў, якая выяўляецца з сукупнасці ўсіх складаных слоў з дадзенай часткай. Як марфема абагульняе морфы ці лексема абагульняе ЛСВ і словаформы, абстрактны кампанент, вылучаны ў сістэме складаных слоў, абагульняе свае семантычныя вырыянты.

Першапачатковым крытэрыем тыпалогіі мнагазначных кампанентаў кампозітаў можа служыць крыніца полісеміі. Калі матыватары з'яўляюцца сінтаксічнымі ці лексічнымі дэрыватамі, мнагазначная структура кампанента фарміруецца па лексіка-словаўтваральнаму тыпу. У выпадку яго матывацыі ЛСВ слова семантычная структура кампанента адлюстроўвае лексічную полісемію ўтваральнага слова.

І. Пераважна крыніцай множнасці значэнняў кампанента ў сістэме складаных слоў з'яўляецца полісемантызм утваральнага слова. Дэрыват утвараецца ад канкрэтнага ЛСВ слова. У працэсе фарміравання сістэмы кампозітаў выяўляецца, што кампанент, разгледжаны як элемент словаўтваральнай сістэмы, можа, у сваю чаргу, мець полісемічную структуру. Гэты выпадак мы разглядаем як прыклад адлюстраванай лексічнай полісеміі.

Наколькі кампаненты складаных словаў перадаюць семантычную структуру ўтваральных мнагазначных словаў? У гэтым сэнсе іх паводзіны надзвычай разнастайныя: ад наследавання толькі аднаго значэння да паўтарэння ўсяго спектра значэнняў утваральнага слова.

1) Семантычныя структуры вытворнага кампанента і ўтваральнага слова могуць часткова супадаць. Пры гэтым вылучаюцца дзве разнавіднасці частак кампозітаў:

а) у сістэме складаных слоў кампанент застаецца адназначным; ён выбіральна наследуе адно са значэнняў мнагазначнага слова – спецыяльнае ці агульнаўжывальнае, прамое ці пераноснае. У якасці прыкладаў адназначных матываваных кампанентаў, якія суадносяцца з мнагазначнымі ўтваральнымі, прывядзём наступныя: **короно...** – сустракаецца ў саставе складаных тэрмінаў толькі ў значэнні "арэол вакол Сонца" (*коронограф*) і не з'яўляецца мнагазначным у сістэме складаных слоў, у той час як утваральнае слова мае чатыры значэнні; **...агрессия** – наследуе толькі пераноснае значэнне "агрэсіўныя адносіны да чаго-небудзь" (*киноагрессия, радиоагрессия*); **...ведерный** – наследуе толькі метанімічнае значэнне "мера вадкасці" (*сорокаведерный, многоведерный*); **...вей** – наследуе толькі значэнне "рас-

паўсюджвацца" мнагазначнага дзеяслова веяць (*буровой, вьюговой, лихо-вей, стужевой, сухой*), а **...вейка** – толькі значэнне "ачышчаць зярняты, насенне ад смецця" таго ж дзеяслова (*круповойка, лузговойка, семеновейка, ситовойка*),

б) кампанент у сістэме складаных слоў з'яўляецца мнагазначным. Вызначым, што ў гэтым выпадку не маецца на ўвазе поўнае супадзенне сэмантикі. Прыкладам частковага супадзення значэнняў кампанента кампозіта і яго матыватара могуць служыць кампаненты **камне...** і **машино...**, кожны з якіх успрымае два з пяці значэнняў назоўніка *камень* і *машина*: **камне...** 1.<Камень у значэнні «цвёрдая горная парода; асобны кавалак такой пароды». *Камнетес, камнедробилка, камнерезный, камнебитый*. 2.<Камень у значэнні «цвёрды ўтварэнні ва ўнутраных органах». Камнесечение, камнедробление; **машино...** 1.<Машина ў значэнні «механізм, які выконвае пэўную работу". *Машиноведение, машинописный, машиновычислительный, машиночитаемый, машиноиспытательный*. 2.<Машина ў значэнні «аўтамабіль». *Машиновладелец, машиноместо*.

2) Магчыма поўнае адлюстраванне сэмантикі матыватара. Так, усе тры значэнні назоўніка *плод*, ў тым ліку пераноснае, наслуююцца кампанентам **плодо...**: 1.<Плод 1.Частка расліны, якая развіваецца з завязі кветкі і змяшчае ў сабе насенне; фрукты, ягады. *Плодоовощной, плодоносит, плодородство, плодоярка, плодобразование, плодородный, плодосбор* і інш. 2.<Плод 2.Зародыш чалавека, жывёлы ва ўлонні мацеры. *Плодотворный*. 3.<Плод 3 *перан*. Прадукт дзейнасці, вынік чаго-н. *Плодотворный*.

Таксама поўнасцю супадаюць сэмантичныя структуры апорнага кампанента **...держатель** і назоўніка, які яго матывуе: 1.<Держатель 1.Той, хто валодае якімі-небудзь каштоўнасцямі, каштоўнымі паперамі. *Авансодержатель, векселе-, займо-, финансо-, фондо-, чекоддержатель*. 2.<Держатель 2.Прыстасаванне для трымання. *Абжуро-, бобино-, бумаго-, вентиле-, игло-, калько-, минодержатель*.

3) У рамках складанага слова кампанент можа развіваць самастойныя значэнні. адценні значэнняў, якія не мелі матыватары. У складаным слове можа экспліцытна выявіцца новая спалучальнасць, што азначае паяўленне новага значэння ці новага адцення значэння полісемі. Сэмантичная структура кампанента **...вал** змяшчае значэнне «мясіць», сфарміраванае ў рамках складанага слова *глиновал* (чалавек, які меціць гліну). Слово *глиномес* не зафіксавана, як не адзначана і значэнне «мясіць» у дзеяслова *валят*.

Новае значэнне кампанент можа набыць дзякуючы метафарычнаму пераасэнсаванню. У тэрміне *равнобедренный* (трохвугольнік) апорная частка мае значэнне «два бакі, якія не з'яўляюцца асновай». Бок трохвугольніка больш ні ў адным выпадку не называецца бядром (параўнай: трохвугольнік, усе бакі якога роўныя – *равносторонний*). Такім чынам, кампанент **...бедренный**, вытворны ад назоўніка *бедро* «частка нагі ад таза да калена», які наслуюе гэта значэнне (*тазобедренный, малобедренный*), фарміруе ў сістэме складаных слоў новае, метафарычнае значэнне, не адзначанае па-за складаным словам.

Зазначым, што поўнае несупадзенне сэмантичнай структуры зыходнага слова і вытворнага кампанента немагчыма. Увогуле сэмантичная структура кампанента развіваецца з апорай на сэмантику зыходнага слова. Магчыма, як мы паказалі, поўнае і частковае наслёдаванне сэмантикі, развіццё ўласных значэнняў і адценняў на аснове сэмантикі ўтваральнага слова.

II. Лексіка-словаўтваральная полісемія кампанентаў узнікае за кошт лексіка-марфалагічных адрозненняў матыватараў. Агульнасць значэння дазваляе разглядаць кампаненты, утвораныя ад роднасных слоў, як сэмантичныя варыянты полісемі.

Структурныя разнавіднасці мнагазначных кампанентаў лексіка-словаўтваральнага тыпу разнастайныя, адрозніваюцца ў залежнасці ад пазіцыі ў слове. Найбольшая колькасць сэмантичных варыянтаў полісем, якія займа-

юць левую пазіцыю ў складаным слове, суадносіцца з іменнымі асновамі: назоўніка і прыметніка (**добро...** 1.<Добро: *доброжелательный*. 2.<Добрый: *добронравный, добросердечный*; **пище...** – *пища і пищевой*), двух прыметнікаў (**жил...** 1.<Жилой: *жилплощадь*; 2.<Жилищный: *жилконтора, жилищно-строительство*), прыметніка і прыслоўя (**легко...** 1.<Легкий: *легкоатлет, легкокрылый*. 2.<Легко: *легковозбудимый, легкоплавкий*; **быстро...** 1.<Быстрый: *быстроглазый, быстроногий*. 2.<Быстро: *быстрорастворимый, быстротечный*).

Назоўнік *пища* матывуе першы кампанент кампозітаў, утвораных слова-складаннем ці складана-суфіксальным спосабам (*пищеварение, пищевод, пищеобработывающий, пищеперерабатывающий, пищеприготовительный*); ад усечанай асновы прыметніка *пищевой* утвараецца першы кампанент чыстых складанняў (*пищевлок, пищеотходы, пищеторг, пищекомбинат*). Утваральны прыметнік перадае вытворнаму кампаненту катэгарыяльнае значэнне прыметы, назоўнік – значэнне прадметнасці.

Полісемантызм апорнага кампанента звязаны перш за ўсё з дзеяслоўнай асновай. Напрыклад, другія часткі назоўнікаў *бракодельство* (недабра-якая праца, якая параджае брак) і *рабочедельство* (сацыял-дэмакратычная плынь, ад назвы часопіса "Рабочее дело") матываваны словамі розных часцін мовы: дзеясловам *делать* і назоўнікам *дело*. Адрозненне ўтваральнай базы апорных кампанентаў прыводзіць да анамасіялагічнага адрознівання кампозітаў, якія абазначаюць абстрактныя паняцці: першы кампозіт адносіцца да катэгорыі працэсуальнасці, другі падводзіць абазначаемае пад катэгорыю прадметнасці.

На прыкладзе полісем **пище... і ...дельство** мы паказалі, што калі матыватарамі кампанента з'яўляюцца сінтаксічныя дэрываты, ён характарызуецца катэгарыяльнай мнагасзначнасцю – сумяшчае прыметы, якія вызначаюць прыналежнасць да розных лагічных катэгорый (прадмет, прымета, дзеянне, працэс і да г.п.).

Лексічныя дэрываты таксама з'яўляюцца крыніцай полісемантызма кампанента. Так, **домо...** мае тры семантычных варыянты, што адпавядаюць па значэнні словам розных часцін мовы: 1.<Дом. *Домовладелец домо-строение, домохозяйка* (жан. да *домохозяин*); 2.<Дома. *Домосед, доморо-щенный*; 3.<Домашний. *Домохозяйка* (у значэнні "хатняя гаспадыня"), *дом-работница*. Рознае марфалагічнае паходжанне адрознівае кампаненты дэ-рыватаў анамасіялагічна: ў першым выпадку кампанент падводзіць абазначаемае пад катэгорыю прадметнасці, у другім выяўляе катэгорыю лакатыву, у апошнім значэнні наследуе катэгарыяльнае значэнне прыметы.

Полісемічны першы кампанент кампозітаў можа ўяўляць сабой аснову назоўніка ці ўсечаную аснову складанага слова, напрыклад: **коне...** 1.<Конь: *коневод, коневодческий*. 2.<Коневодческий: *коне завод, конеферма*. Другое значэнне кампанента **коне...** з'яўляецца вытворным ад першага, удаклад-ня яго, па аб'ёму роўнае значэнню цэлага складанага слова *конеvodчес-кий*.

Развіццё такой разнавіднасці лексіка-словаўтваральнай полісеміі, калі ў кампанента паяўляецца новае значэнне, роўнае значэнню цэлага складана-га слова, больш уласціва звязаным марфемам іншамойнага паходжання (часцей грэка-лацінскага). Напрыклад, прадуктыўныя інакампаненты **био..., теле..., пьезо..., эко...** складанаскарочаных слоў (прыклады прыводзяцца ніжэй пад лічбай 2) з'яўляюцца ўсечанай асновай чыстых складанняў (яны абазначаны лічбай 1) і пры гэтым пераймаюць поўны аб'ём значэнняў гэтых складанняў: **био...** 1.<гр. *bios* – жыццё: *биология, биосфера*. 2.<Биологичес-кий: *биохимия*; **пьезо...** 1.Заснаваны на ціску (<гр. *piezo* – цісну): *пьезометр, пьезомагнетизм, пьезоэлектричество*. 2.<Пьезоэлектрический: *пьезо-кварц, пьезокерамика, пьезоматериалы*; **теле...** 1.<гр. *tele* – дзеянне на ад-легласці: *телевизор, телемеханика*. 2.<Телевизионный: *телебашня, те-*

леантенна. Другое значэнне кампанента **теле...** (перадача выявы на адлегласці) уяўляе сабой звужэнне, удакладненне першага значэння (дзеянне на адлегласці) – назву дзеяння (параўнай з назвамі іншых дзеянняў: *телеметрия* (вымярэнне), *телескопія* (назіранне), *телемеханіка* (кіраванне)). Такія ж і суадносіны семантычных варыянтаў кампанентаў **био...**, **эко...**, **пъезо...** і падобных.

Да ліку полісем адносяцца апорныя кампаненты, якія змяшчаюць дзеяслоўную аснову, калі іх матыватарамі выступаюць лексічныя дэрываты. Апорны кампанент складана-суфіксальнага назоўніка *ссудодатель* і падобных матываваны дзеясловам *дать* (=предоставить), тады як кампозіт *залогодатель* з'яўляецца дэрыватам дзеяслова *отдать*, што пацвярджае дэфініцыя назоўніка "той, хто аддае ў заклад рэч у забеспячэнне атрыманай пазыкі".

Развіццю лексіка-словаўтваральнай мнагазначнасці кампанента садзейнічае ўтварэнне абрэвіатур: **...дел** 1.<Делать: *бракодел, тестодел*. 2.<Дела(ми): *завдел, управдел* (заведующий делами); **сов...** 1.<Совет: *совмин* (Совет министров). 2.<Советский: *совработник*.

III. На практыцы лексіка-словаўтваральная і лексічная полісемія рэгулярна адзначаюцца ва ўзаемадзеянні, калі ў якасці матыватараў мнагазначнага кампанента складанага слова выступаюць і лексіка-семантычныя вырыянты слова, і яго дэрываты (**зло...**, **медно...**, **легко...**, **...вод**, **...гон** і г.д.).

Кампанент **лесо...** характарызуецца мнагазначнасцю як лексіка-словаўтваральнага тыпу, так і лексічнага. У выніку складаецца наступная семантычная структура полісемы **лесо...**: 1.<Лес у значэнні «масіў зямлі, які зарос дрэвамі». *Лесонасаждение, лесозащита, лесостепь*. 2.<Лес у зборным значэнні «спілаваныя дрэвы як будаўнічы і да т.п. матэрыял». *Лесовоз, лесопильный, лесосплав*. 3.<Лесной. *Лесопромышленность*.

Полісемія суфіксоідаў **...вод**, **...водство** таксама абумоўлена фактарамі рознага роду. *Па-першае*, кампанент, утвораны на аснове дзеяслова *вести*, *водит*, адлюстроўвае мнагазначнасць матыватара: 1.<Вести ў пераносным значэнні «накіроўваць дзейнасць каго-л., чаго-н., кіраваць кім-н., чым-н.». *Звеньевод, кружковод, групповод, руковод. Руководство, детоводство* (кіраванне дзецьмі). 2.<Вести ў значэнні «прымушаць ісці ў пэўным напрамку». *Коновод* (паганяты коней, устарэлае). || <Вести ў значэнні «ісці на чале, накіроўваючы рух». *Плотовод* (параход, катэр, што вядзе плыты). 3.<Вести ў значэнні «наглядаць за чым-небудзь». *Коновод* (той, хто наглядае за конямі). 4.<Вести ў значэнні «пастаянна або працягла займацца чым-н., выконваць што-н.». *Деловод, счетовод. Домоводство*. 5.<Водить ў значэнні «кіраваць транспартным сродкам (суднам, самалётам і т.п.)». *Плотовод* (вадзіцель, сплаўшчык плытоў). 6.<Водить у значэнні «хадзіць з кім-н., паказваючы яму што-н.». *Экскурсовод*.

Па-другое, матыватарамі апорных частак **...вод**, **...водство** выступаюць, акрамя дзеясловаў *вести*, *водит*, іх прэфіксальныя дэрываты *разводить, проводить*. Такім чынам ствараюцца семантычныя вырыянты кампанентаў лексіка-словаўтваральнага тыпу, паколькі апорны кампанент, які змяшчае ўсечаную дзеяслоўную аснову, наследуе сэнмантыку прэфіксальнага дзеяслова. Суфіксоід **...вод** ў саставе складаных слоў, што называюць спецыялістаў па развядзенню жывёл, раслін і т.п., матываваны дзеясловам *разводить* і наследуе яго значэнне «займацца вырошчваннем чаго-н., доглядаю жывёл, раслін з мэтай іх росту, размнажэння»: *картофелевод, полевод, каучуковод*. Апорны кампанент складанага слова *сиреневод* (спецыяліст па вывядзенню новых сартоў бэзу) матываваны дзеясловам *вывести* ў значэнні «стварыць, выгадаваць новы сорт». У саставе кампозітаў *пищевод, яйцевод*, а таксама больш шматлікай групы назваў тэхнічных устаткаў і збудаванняў (*газовод, бетоновод, волновод, воздуховод, водовод, световод, тестовод*) другая частка, якая паходзіць ад дзеяслова

проводить, набывае значэнне «накіраванай перадачы, перамяшчэння, распаўсюджвання таго, што названа ў першай частцы слова».

Увогуле складаныя словы характарызуюцца разнастайнасцю семантычнай і словаўтваральнай структуры кампанентаў, у прыватнасці, развітай сістэмай полісеміі.

А. А. СВИРЬДЗЕНКА

ТЫПЫ ФАРМАЛЬНА-СЕМАНТЫЧНЫХ АДНОСІН РУСКА-БЕЛАРУСКІХ ГЕТЭРАЛЕКСАЎ-НАЗОЎНІКАЎ

У сучаснай лінгвістычнай літаратуры пад паняццем "міжмоўная эквівалентнасць" у большасці выпадкаў разумеюць функцыянальную і семантычную тоеснасць элементаў, што належаць розным моўным сістэмам. Так, напрыклад, на думку І.У. Арнольд, "лінгвістычныя адзінкі могуць разглядацца як эквівалентныя, калі яны валодаюць нейкімі агульнымі ўласцівасцямі, якія дазваляюць ім выконваць аднолькавую функцыю"¹.

Вядома, што ў ідэале эквівалент павінен перадаваць максімум інфармацыі, якая паведамляецца словам, што перакладаецца. Аднак паводле розных прычын (як аб'ектыўных, так і суб'ектыўных) дакладнасць выказвання дасягаецца не ва ўсіх выпадках. Як справядліва заўважае В.П. Беркаў, "... мэтазгодна зыходзіць з меркавання, што кожнай лексічнай адзінцы адной мовы адпавядаюць або гатовая лексічная адзінка, або аказіянальнае словазлучэнне іншай мовы, што найбольш поўна перадае ўсю тую інфармацыю, якую нясе гэта адзінка"².

Паміж розналексемнымі парамі слоў устанаўліваюцца адносіны семантычнай эквівалентнасці. Словы, у якіх парушылася фармальна-эквівалентнасць, але захавалася семантычная, або словы, якія маюць аднолькавае значэнне ў абедзвюх мовах, аднак утвораныя ад розных каранёў (словаўтваральныя фарманты не ўлічваюцца), называюцца гетэралексамі (грэч. *heteros* – іншы).

Тэрмін *гетэралекс* звычайна выкарыстоўваецца вучонымі пры аналізе лексіка-граматычных адрозненняў паміж рускай і беларускай мовамі. Л.П. Кунцэвіч, аналізуючы родавыя значэнні беларуска-рускіх паралексаў-назоўнікаў, адзначае, што для гетэралексаў праблема родавых адрозненняў не можа быць пастаўлена ў сінхронна-супастаўляльным плане, больш цікавыя ў гэтых адносінах паралексы.³ Даследуючы тыпалогію адрозненняў паміж блізкароднаснымі мовамі, А.Я. Міхневіч выявіў *тры віды лексіка-граматычных адрозненняў: фанетыка-марфалагічныя, нерэгулярныя паралексічныя*, а таксама *нерэгулярныя лексічныя* (тыпу *лук – цыбуля*)⁴. Прааналізаваўшы тры класы рускай і беларускай лексікі з пункту гледжання формы, С.А. Горская, акрамя *амалексаў*, выдзяляе *гетэралексы* – словы, якія поўнасцю адрозніваюцца па форме⁵. Паводле думкі С.Г. Беражана, лексічныя элементы, што супадаюць па сэнсавым змесце, але розныя па форме, разглядаюцца як самастойныя адзінкі⁶. У названых і іншых працах робіцца толькі спасылка на існаванне гетэралексаў у блізкароднасных мовах, аднак дакладная разгорнутая трактоўка гэтага паняцця адсутнічае. Таму сфармуляванае намі азначэнне гетэралексаў прыем за рабочае.

Як паралексы і лексічныя лакуны, гетэралексы падкрэсліваюць перш за ўсё адрозненне блізкароднасных моў. Калі моўныя сістэмы маюць вялікую колькасць фармальна-семантычных разыходжанняў, то факт наяўнасці гэтых слоў на фоне іншых адрозненняў, на першы погляд, не з'яўляецца вельмі кідкім і характэрным. Але руская і беларуская мовы маюць дастаткова высокі працэнт падобнага, агульнага. Так, напрыклад, С.А. Горская ў выніку параўнальна-супастаўляльнага аналізу руска-беларускіх *амалексаў* – слоў, што знаходзяцца ў адносінах фармальнай тоеснасці, сцвярджае,